

УДК 159.923.2

ГРИДКОВЕЦЬ Л. М., к. псих. н.

м. Київ

ВІКОВА ДЕТЕРМІНАНТА РЕЛІГІЙНИХ КРИЗ ОСОБИСТОСТІ

Стаття презентує теоретичне дослідження релігійних криз особистості в її онтогенезі. Поданий аналіз взаємовпливу фізіологічного, психологічного та соціального становлення особистості на її релігійний розвиток. Досліджено умови формування "правдивої" релігійності та віри.

Ключові слова: етапи розвитку, вікові кризи, релігійні кризи, особистість, пізнання, Бог, Абсолют, віра.

Статья представляет теоретическое исследование религиозных кризисов личности в ее онтогенезе. Представляет анализ взаимовлияния физиологического, психологического и социального становления личности на ее религиозное развитие. Исследует условия формирования "истинной" религиозности и веры.

Ключевые слова: этапы развития, возрастные кризисы, религиозные кризисы, личность, познания, Бог, Абсолют, вера.

Article presents a theoretical study of religious identity crises in its ontogeny. The analysis of interaction of physiological, psychological and social identity formation for the religious development. The conditions of formation of a "true" religion and faith.

Keywords: stages of development, age crises, religious crisis, personality, knowledge, God, the Absolute.

Постановка проблеми

Релігійний досвід особистості формується в процесі її розвитку, а відповідно включається в структуру вікових змін. Як відомо, при переході з одного вікового етапу до іншого, особистість переживає певні кризові стани, що в свою чергу є провокаторами виникнення релігійних криз. У сучасному суспільстві все більшого інтересу набуває проблема релігійного розвитку особистості. Християнське середовище зацікавлене в першу чергу у формуванні та активізації "правдивої віри" (за св.Августиним [1]), тобто віри, що ґрунтується на любові (а не на страху) до Абсолюту. Проте у виховному процесі для формування "правдивої віри" необхідно розуміти прояви та особливості вікових релігійних криз особистості.

Відомий в Україні педагог, академік С.Ю. Гончаренко зазначає: "Психологічний розвиток є результатом активної діяльності дитини, взаємодії її з соціальними умовами існування при провідному впливі виховання й навчання"[2, 277]. На нашу думку досить вдалою є вікова періодизація розроблена професором М.В.Моргуном разом з Н.Ю. Ткачовою на основі досліджень Л.І. Божович, Л. Бернара, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна та інших науковців [3,143-150]. Вони пропонують розрізняти наступні етапи у розвитку особистості: фаза новонародженості, стадія немовлят, перехід до раннього дитинства, дошкільне дитинство, молодше шкільне дитинство, підлітковий вік, старший підлітковий вік, перехід до юності (17-18 років), юнацький вік (18-23 роки), молодість (24-30 років), перехід до розквіту (близько 30 років), розквіт (31-40 років), зрілість (40-55 років), старість, що поєднує похилий вік (55-75 років), старечий вік (75-90 років) та довголіття

(понад 90 років). Проте даний віковий розподіл не в достатній мірі висвітлює етапи духовного пошуку особистості.

Об'єктом дослідження – етапи релігійного розвитку особистості в системі внутрішньої суб'єктної рефлексії та зовнішньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Предметом дослідження є особливості прояву релігійних криз особистості.

Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей релігійного розвитку особистості та активізації інтересу практикуючих психологів (педагогів) до даної проблеми, а також до заохочення їх до більш глибокого та всебічного вивчення та аналізу внутрішніх станів віруючих клієнтів.

Корелюючи розроблену українськими науковцями періодизацію розвитку особистості з дослідженнями західних колег, зокрема З. Фрейда, Ю. Макселона, Ч. Валеса, власними дослідженнями та акселеративними тенденціями у розвитку сучасної генерації (як фізіологічному, так і психологічному та духовному) пропонуємо до розгляду наступні етапи релігійного розвитку особистості:

- пренатальний період (до народження);
- немовлята (від народження до кінця оральної фази за З.Фрейдом, тобто період, що об'єднує за М.В. Моргуном стадію немовлят та перехід до раннього дитинства):
 - період правдивої віри (0-7 міс.);
 - період квазірелігійної поведінки (7міс.– 1,2–1,5 року);
- період раннього дитинства (1,5–2,5-3);
- дошкільний період (2,5-3 – 5,5-6,5);
- молодший шкільний вік (6-7 – 10-11);

- підлітковий (11–16);
- юнацький (16–22):
 - раннє юнацький вік (16–17-18),
 - старший юнацький вік (17-18–20-21),
- молодість (22–30):
 - рання молодість (22-24);
 - зріла молодість (24-30);
- рання зрілість (до сорока);
- середній вік (40–50);
- поміркована зрілість (50-65);
- пізня зрілість (після 65 років).

В умовах зростання дитини в християнській родині формування її релігійності відбувається спільно із розвитком та формуванням її як особистості. На духовне зростання малюка в першу чергу впливає духовно-культурний рівень батьків, особливості прояву їхньої внутрішньої та зовнішньої релігійності, психосексуальної та суспільно-соціальної культури.

Розглянемо детально основні характеристики релігійного розвитку та особливості релігійних криз, що переживає особистість в процесі цього ж таки розвитку.

Пренатальний період

В науковій літературі цей період взагалі не розглядається. Але навіть серед тих науковців, які б прагнули вивчати дану вікову категорію в контексті психологічного розвитку дитини, переважна більшість зараховує пренатальний вік до періоду абсолютної безрелігійності. Проте тривала християнська психологічна та психотерапевтична практика показує, що релігійного досвіду дитина може набувати не тільки за умов активної власної діяльності, але й за рахунок долучення її до релігійного досвіду та релігійної практики своїх рідних. В активно практикуючій християнській родині подібне залучення відбувається вже в утробі матері. Ми не будемо розглядати екзистенційний характер переживання “спілкування” з Богом дитини даної вікової категорії, але зосередимо увагу на психологічних чинниках формування її релігійності.

На сьогоднішній день вже достовірно відомо, що у внутрішньоутробної дитини в тій чи іншій мірі розвинуті слух, зір, тактильні відчуття, нюх, смак. Слух виступає в ролі одного з провідних факторів формування дитячої релігійності. Перебуваючи в утробі матері дитя не тільки чує різні зовнішні звуки, але й по різному реагує на них. Якщо вагітна жінка регулярно відвідує богослужіння, то її малюк вже в утробі зникає та позитивно реагує на голос священика, вирізняючи його подібно до голосу матері та близьких людей із загального шуму оточення. Позитивність реагування на голос пастиря та церковного співу формується також за рахунок переживання сприятливого психологічного стану матір’ю під час Божої служби. Останнє призводить до того, що сама літургія у вже народженої дитини активізує позитивні емоційні стани, коріння яких сягають у внутрішньоутробний період.

Звісно питання формування дитячої релігійності як такої має значно глибший характер і виходить за межі психологічної науки. Вивченням екзистенційної природи релігійних почуттів займається наука теологія.

Немовлята

Даний період буття людини більшість науковців зараховують до часу абсолютної безрелігійності. Натомість о.Юзеф Макселон [4] поділяє її на два етапи арелігійну фазу та фазу квазірелігійної поведінки.

Перший етап є своєрідним психологічним фундаментом розвитку релігійності дитини та забезпечує формування її довіри до Бога. Дана довіра формується в першу чергу через доброту та ласки, що походять від ближніх, а особливо від матері. Але варто зауважити: відповідно до власних спостережень в умовах активно практикуючої християнської родини, тобто при наявності залучення дитини до релігійного досвіду батьків в пренатальний період, дана фаза розвитку малюка не є арелігійною. На практиці, в даному періоді ми спостерігаємо переживання дитиною позитивного емоційного стану в час перебування в церкві, радісне прийняття церковного співу та голосу священика; а в родинному колі – сприятливий емоційний стан при щоденній спільній молитві батьків, втихомирення при звучанні релігійної музики.

Вже на при кінці даного періоду (6-7 місяців) можна відстежити активізацію зовнішньої діяльності дитини, що, зокрема, проявляється в активізації дитини як члена соціальної групи, що утворюється на період богослужіння. Перш за все ця активність проявляється через “лепет” та “спів” немовляти, що виступає в якості симптомів наявності прагнення дитини до спілкування. Зазвичай активізація подібної “мовної діяльності” відбувається при спільному співі прихожан та при виразному лунанні голосу знайомого священика.

Тривалість фази квазірелігійної поведінки у дитини в переважній більшості залежить від особливостей її індивідуального розвитку. Вважається, що в даній фазі дитина здатна робити прості релігійні жести, а на при кінці промовляти окремі релігійні слова та поєднувати їх з жестами, на зразок “складати долоні на слова амінь та Бог” [4]. Але розвиток мовлення є вкрай індивідуальним процесом. І хоча більшість психіатрів вважає його визначальним у психічному розвитку дитини, проте переважна більшість психологів значно стриманіше ставиться до подібних заключень.

Аналіз особливостей психологічного розвитку дітей із різних за статусом родин показав, що частогусто малюки, які починали говорити в 2-2,5 роки вже за рік випереджали в мовному, інтелектуальному розвитку своїх однолітків (і навіть братів та сестер), які почали розмовляти ще до року. Тому не обов’язково дитина квазірелігійного періоду повинна бути здатною промовляти слова релігійного значення. Крім того, слід розуміти, що малюк даної вікової категорії може

демонструвати прості релігійні жести лише за умови безпосереднього звернення до нього з подібним проханням.

Проте, помилково було б вважати, що розвиток релігійності дитини періоду квазірелігійної поведінки обмежується лише кількома жестами та словами. Немовля через ставлення людей в церковному середовищі до нього формує своє ставлення до даного середовища. Якщо дитина почуває себе вільно у храмі і не виявляє грубого обмеження своїх дій, у неї відбувається перенесення образу власного дому, родини на церкву та парафію, що є передумовою формування "віри правдивої", замість гіпертрофованого розвитку нормативної сфери.

Період раннього дитинства

Півторарічний вік – це вік першої дитячої кризи, кризи "самості" (акселеративні тенденції в суспільстві призводять до зниження її вікової межі до 1 року 2 місяців). В основі даної кризи лежить внутрішній конфлікт дитини між тим, що вона "хоче" та тим, що вона "може". В цьому віці малюк прагне, з одного боку, продемонструвати свою здатність робити все самостійно (намагається їсти самостійно, одягатися самостійно, прибирати тощо) відмовившись від материнської допомоги. З іншого – він не може обійтися без присутності близької людини. Психологічна дистанція між прагненням та вмінням є джерелом дитячої агресії, що призводить до розвитку невротичних тенденцій в поведінці малюка. Саме в цей період дитина здатна відкрито демонструвати негативні спроби ставлення до батьківської чи церковної молитви.

Період раннього дитинства за Ч.Валесом [4] поділяється на фазу релігійності "за матір'ю" та фазу розвитку передумов індивідуальної релігійності.

Перша фаза зазвичай припадає на кілька місяців кризового періоду. В залежності від індивідуальних особливостей дитини, цей період може продовжуватися від 3 до 6 місяців. На цьому етапі малюк потребує великого терпіння, толерантності та маневреності дорослих. Повторення ним релігійних жестів носить вже до певної міри осмислений характер та є результатом спільного з близьким дорослим (особливо з матір'ю) молитовного процесу. Негативні реакції та агресія з боку дорослих у відповідь на періодичні знеохочення дитини щодо релігійної практики призводить до перенесення маленькою людиною негативу не тільки на "безпосередніх кривдників", але й на весь процес богослужіння. В кращому випадку зазначене проектування проявляється в ототожненні малюком релігійної практики з певним ритуалом та нормативною поведінкою.

Припинення неадекватних агресивних проявів дитини даного вікового періоду мусить дійсно відбуватися через покарання, але за умов буденної проблематики не пов'язаною з релігійними аспектами.

В умовах правдивого формування релігійності малюк вже на початку наступного етапу, так званого

періоду передумов індивідуальної релігійності, відчуває певну інтимність в стосунках з Богом, особливу довіру до нього, хоча молитви за своїм змістом і носять конкретний характер (наприклад: відчувши біль серед ночі малюк біжить до мами для спільної молитви до Ісуса, щоб Господь його вилікував).

У цьому віці через пізнання власної індивідуальності, дитина починає ідентифікувати себе як особу певної статі. Безперечно, подібна ідентифікація носить нормативний характер, і малюк не в змозі до кінця пояснити власну приналежність до тієї чи іншої статі. Але при вивченні правд віри дитина акцентує свою увагу на статевій приналежності Марії, Ісуса Христа, ототожнюючи при цьому Марію з матір'ю, а Бога-Отця та Христа з батьком. Оскільки зв'язок з матір'ю у малюка ще достатньо сильний, то на даному етапі образ Марії для нього є більш близьким в повсякденній практиці. Натомість в скрутних ситуаціях перевага надається Богові.

Вже наприкінці даного етапу у деяких хлопчиків виникає потреба долучитись до адміністрування, тобто прислужування під час Божої Літургії. Для формування "правдивої віри" дитина повинна зустріти заохочення з боку священника. Але при цьому слід розуміти, що малюк не може за своїми психологічними особливостями на тривалий час зосереджуватися на якійсь справі, тому слід досить толерантно ставитися до чергування та поєднання адміністрування з грою. І хоча за змістом дитина вже здатна відрізнити суто ігрові та суто релігійні явища, в ідентифікації власної поведінки з тими явищами ще не існує тотожності.

Релігійні поняття наприкінці даного періоду починають набувати певного символізму, навіть містики. При позитивному емоційному розвитку релігійності, Бог починає ототожнюватися в уяві дитини з Любов'ю, захистом. Натомість при певних помилках з боку дорослих – може викликати страх. Розвиток невротичного сприймання Бога малюком потребує корекції, оскільки формує у останнього неадекватний та невластивий образ Абсолюту.

Дошкільний період

Даний період починається з так званої кризи трьохрічних, яка в сучасному світі більше спостерігається у віці 2,2–2,5 років. Друга дитяча криза за своїм внутрішнім, психологічним навантаженням носить більш глибокий характер ніж попередня. В цей період відбувається, з одного боку, посилення залежності дитини від матері, а з іншого, яскраво простежується прагнення заявити про себе як про особистість з якою варто рахуватися та яку слід поважати. У дитини формується власна Я-концепція.

На початку даного етапу у малюка спостерігається не тільки підвищення інтересу до надприродної дійсності, але й періодичне знеохочення його до Божої служби та молитви. Дане знеохочення не є результатом негативного ставлення дитини до приходу чи

богослужіння, а виступає в якості демонстраційного складника власної особистості. Малюк таким чином прагне, щоб його помітили, звернули увагу і оцінили як особистість. Проте, безперечно, реалізація даного прагнення часто-густо є неадекватною і проявляється в неконтрольованій поведінці, бешкетуванні, або агресії. Покарання за подібні неадекватні прояви носять руйнуючий характер довіри до Бога. І в першу чергу подібна руйнація проявляється у відмові дитини йти до Храму. Акцентуючи увагу дитини на любові Бога до неї та на болю, що відчуває Господь з-за прикросців, завданих малюком оточуючим людям своєю поведінкою, можна не тільки з часом ліквідувати негативні тенденції в його поведінці, але й посилити його довіру до Абсолюту.

На першому етапі даного періоду (передшкільний вік) спостерігається бурхливий розвиток дитячої уяви, поглиблюється образність у сприйманні світу, що призводить до посилення на дитину впливу іконографії, релігійної музики. Спілкування з Богом набуває більш виразного чуттєвого характеру. Результатом активізації внутрішньої діяльності є бурхливий розвиток мовлення, що в першу чергу проявляється через нескінченні дитячі “чому?”. В цьому віці малюк не потребує довгих та тривалих роз’яснень, зазвичай він вдовольняється фразою в декілька слів. При цьому дитина повинна відчувати щире зацікавлення дорослими її запитаннями, бо вони в момент початку формування її Я-концепції складають левину долю переживань та турбот.

Особливого неспокою дитячі запитання завдають батькам та священникам під час літургії. Якщо ж батьки мають змогу відповісти на деякі із них відразу, то у духовних осіб подібної можливості немає. Але негативне ставлення з боку останніх до запитань може зруйнувати у дитини довіру до священнослужителів. А це здатне призвести до руйнації всієї довіри до Бога. Коли священник виступає в якості значимого близького дорослого, малюк стає більш відкритим до релігійних переживань та формування релігійного досвіду. Але самі ці переживання мають багатоплановий різнобарвний характер. Так дитина в момент переживання різних емоційних станів спроможна поєднувати в собі скорботну молитву і бурхливу радість від подарунку, який вдома їй зробили батьки.

На цьому етапі психологічного розвитку проходить статево-рольова ідентифікація особистості. Носій певної статі виступає носієм певної поведінки та ролі. Саме в цьому віці починають формуватися під впливом зауважень дорослих та власних спостережень стереотипи статево-рольової поведінки. Ця фаза виступає в якості періоду особливого еротичного становлення маленької особистості, де близький представник протилежної статі уособлює собою найкращі якості представничої половини людства. Дівчинка надає перевагу батькові, хлопчик – матері. У відповідності до цієї переваги, діти намагаються якомога ближче

долучитися до спільної молитви з обраним представником. Крім того, в цьому віці спостерігається більш ніжне ставлення у хлопчиків до Діви Марії, дівчата більш зорієнтовані на Ісуса Христа. На цьому етапі розвитку ми не тільки чуємо твердження хлопчаків про те, що коли вони виростуть, то одружаться на своїх мамах, але й про те, що вони хочуть одружитися з Марією. Подібні особливості дитячого сприймання є результатом безмежної довіри та любові до Матері Божої, яка звісно ще до певної міри ототожнюється з власною матір’ю.

Вже в другій половині переддошкільного періоду у дітей починає проявлятися знематеріалізоване ставлення до Бога. Виникають питання екзистенційного характеру, роздуми над біблійними подіями. Посилюється страх перед смертю. Даний різновид страху розповсюджується не тільки на саму дитину, але й на близьке оточення. Важливо, щоб розповіді про безсмертність душі та радісне перебування останньої по смерті з Богом компенсувалися словами туги за цією душею близькими, що залишилися тут на землі. Подібна компенсація потрібна для випередження ймовірних спроб прискорення “небесного перебування”, тобто з метою уникання стимуляції суїцидного заохочення.

Дитина 5,5-6 років сприймає Бога, як всемогутнього Творця. Образ Ісуса Христа хоча і асоціюється із всемогутністю, але в дитячій уяві займає лише місце Сина. Тому поклоніння Святій Трійці має універсальний характер. В цей період у дітей при наявності сприятливого оточення зростає зацікавленість обрядами, релігійними діями.

Молодший шкільний вік

Ще донедавна початок даного періоду припадав на семирічний вік, вік, коли дитина йшла до школи. Розпочинався він з так званої соціальної кризи семирічних. Проте акселеративні тенденції, що мають місце в психологічному розвитку сучасних дітей призвели до того, що початок даного етапу має більш розмитий характер. Так інтенсивність суспільних змін, інформаційних та інформативних впливів призвели до певних змін у становленні будь-якої особистості. З огляду на фізіологічну та психічну акселераційну тенденцію серед дітей між початку зазначеної кризи можна опустити до 5,5 років. Психічний розвиток особистості є дуже індивідуальним процесом, тож і переживання зазначеного кризового етапу в межах 5,5-7 років відповідає нормам.

У науковій літературі ми не зустріли будь-якого відмежування психологічних вікових криз від релігійних. Проте, власні дослідження та спостереження за дітьми різних вікових категорій показало, що вікова періодизація носить умовний характер, а самі кризи хоча за своїми ознаками і належать до конкретних вікових проявів, за своїм змістовим сенсом розмежовуються в часі. В нашій науковій практиці подібне розмежування вперше вдалося відстежити на кризі

семирічних. Соціально-духовна криза випереджає в часі релігійно-духовну (приблизно на 0,5-1 рік). Перша проявляється в підвищенні агресивності дитини, зменшенні значимості батьків, зосередженні на однолітках. Друга – в посиленні плаксивості, невротичності. Релігійно-духовна криза виникає лише у дітей з практикуючих християнських родин. Її спричиняє зіткнення двох реалій: соціальної та духовної. Після подолання соціальної кризи дитина вступає в період соціалізації, заявляє про себе як про соціальну індивідуальність, прагне попри все завоювати повагу однолітків. Відстоювання власної думки, в уяві дитини, часто-густо асоціюється з фізичним протистоянням. Значну роль в цьому відіграє сучасне телебачення. Якщо ж дитина зростала в християнській родині, то, відповідно, батьки намагалися сформувані в неї християнські засади поведінки та моралі. Момент зіткнення християнської моралі з соціальними вольовими установками формує передумови початку релігійно-духовної кризи. З одного боку, дитина прагне завоювати повагу однолітків, але ще не надбала навичок адекватного реагування на негативні зовнішні подразнення. З іншого боку, вона вже відчуває екзистенцію щодо Бога, має внутрішній потяг до наслідування. Коли настає момент відстоювання власної позиції, дитина вже не може відштовхнути чи стукнути, але їй ще не в змозі зреагувати у відповідності до внутрішньої потреби, що сформувалася під впливом християнського виховання. Саме тому, на нашу думку, і спостерігається посилення плаксивості. Криза має успішне завершення за умов, коли дитина набуває досвіду мирного співіснування та улагодження релігійної та соціальної позицій.

З розширенням кола спілкування дитини, змінюються родинні устої. На початку даного періоду батьки ніби відсуваються на другий план. Якщо раніше чоловіки та жінки були лише частковим випадком матері чи батька, то тепер вже батьки стають представниками своєї статі. Дитина пізнаючи суспільний світ, ніби порівнює своїх батьків з іншими носіями тождесних статей. Коли батьки акцентують увагу дитини не на обов'язку у відношенні до Бога, а на любові до нього, на спільному родинному служінні, де сам обов'язок є не умовою, а лише наслідком, то по проходженню зазначеної вікової кризи, батьки із близьких дорослих переходять до статусу соціально значимих дорослих. А соціальна значимість рідних в очах дитини формує нові тенденції довіри в якості близької, інтимної значимості.

У віці 9–10 років дитина вступає в період так званої гомогенізації (в сучасному суспільстві цей етап достатньо часто переживається особистістю у віці 7–8 років). Це час розширення та поглиблення статево-рольової типізації та переживань особистості. В латентній фазі хлопці зорієнтовані на батька. Це дозволяє їм усвідомити своє місце в церкві як чоловіків. На цьому етапі власне батько з його релігійним досвідом стає для сина прикладом для наслідування. Тому

спільна молитва, спільна праця формують у нього первинний сценарій релігійної поведінки на майбутнє. Подібне зосередження хлопчика на батькові призводить до певної ідентифікації та проектуванні образу власного опікуна на образ Бога. Хоча сам Творець набуває трансцендентності, Він і надалі наділяється конкретними людськими батьківськими рисами, що і визначають міру суворості Абсолюту.

І для дівчаток і для хлопчиків період гомогенізації – це "період статево-рольового розвитку через самовизначення в системі статево-рольових стандартів та відносин" [5, 124]. Тому дівчата, долучені до спільної молитви та до спільних справ з матір'ю починають усвідомлювати своє місце в церкві як жінки, своє призначення як жінки. Дівчата в меншій мірі переносять на Бога образ батька, натомість образ матері проектується на образ Діви Марії, яка на даному етапі розвитку сприймається як утішителька, порадиця, заступниця. Представниці жіночої статі даної вікової категорії схильні до проектування образу власної матері не тільки на Богородицю, але й на самого Бога. Через образ матері в сприйманні Бога діти пізнають такі цноти, як терпеливість, ніжність, милосердя.

Коли батько не є для хлопчика взірцем для наслідування, і дитина маючи до нього природну любов не відчуває поваги, то образ чуйної, ніжної матері відбивається на сприйманні образу Бога-Отця.

Родинні почуття та стосунки стають праобразом інтимних сприйнять дитини щодо Творця. З подальшим розвитком буквально перенесення батьківських рис на Бога стає менш явним. Зовнішні характеристики поступаються місцем внутрішнім переживанням дитини.

Підлітковий вік

Підлітковий вік – це перехідний період від дитинства до дорослості з різким піднесенням життєдіяльності і глибокою перебудовою організму, що призводить до ґрунтовних змін на шляху статевого дозрівання. На даному етапі розвитку людини спостерігається інтенсивне формування її як особистості, а також інтелектуальних сил та можливостей, що призводить до бурхливого розвитку почуттів. Початок зазначеного періоду припадає на так звану підліткову кризу. В цей час у дітей посилюється критичність оцінок, суджень, деяких виявів релігійності. Відчувається розгубленість і неспокій в світосприйманні та світогляді. Відбувається зменшення авторитету старших і зростання цінності власного вибору через акцентуацію на власній позиції та впливу оточення. Статеве дозрівання виступає віссю навколо якої формується та структурується самосвідомість, самосприймання та сприймання підлітка. Неадекватність формування психічного та сексуального, призводить до посилення та поглиблення внутрішніх конфліктів особистості. Подібна точка зору перегукується з думкою Л.С. Виготського, що брав за джерело підліткової кризи "неспівпадання темпів загальнофізіологічного, статевого та соціального дозрівання" [6, 13].

Розвиток чуттєвості, абстрактного мислення у дитини даної вікової категорії пробуджує в неї персоніфіковану уяву Божого образу (явище персоніфікації ідеї Бога), що розглядається через призму суб'єктивності та чуттєвості підлітка (інтеріоризація). В цей час формується довіра до Бога, як джерела особистісних виборів. В основі підліткової релігійності починає функціонувати так звана автономна релігійність.

Проте внутрішні протиріччя, що пов'язані як з психологічними, так і сексуальними чинниками, призводять до формування певного скептицизму, який може стимулювати підлітка до усунення від сповіді та особистої молитви. В даному віці спостерігається зосередження дитини на зовнішніх проявах моральних норм, літургійних обрядів. Сексуальні переживання та перші спроби сексуальних експериментувань різного гатунку можуть призвести до поглиблення та посилення духовно-релігійної кризи підлітка. Для нормального формування релігійності рекомендується акцентувати увагу дитини на безумовній любові Бога, активізувати у неї прагнення до виконання Божої волі, підкреслювати "необхідність автентичної релігійності найближчого оточення" [4, 283].

Юнацький вік

Ранній юнацький вік охоплює період від 16 до 17–18 років. З одного боку він ніби є продовження попереднього періоду, а з іншого – повертає увагу заостренням проблеми соціального вибору особистості. Зазвичай цей період припадає на школярів старших класів середньої школи. В учнів спостерігається підвищення інтересу до психології та філософії, але вивчення цих дисциплін має хаотичний вибіркового характер: вибираються найбільш яскраві елементи, з яких утворюється певна мозаїка демонстративного знання. У ранньому юнацькому віці спостерігається, з одного боку, посилення пізнавальної діяльності особистості, а з іншого – улагодженням набутих знань з власним світоглядом, що часто-густо призводить до так званих криз власної ідентичності. Клаптиковий характер пізнавальної діяльності і внутрішня конфліктність, пов'язана із зародками юнацького нігілізму, може призвести до розвитку конфронтаційного характеру подання релігійних догм та вчень. В подібних випадках спостерігається акцентування уваги молодою людиною на певних "неузгодженностях" або ж двозначності тих чи інших твердженнях християнського вчення. Останнє спонукає особистість до пошуку альтернативних джерел інформації. Достатньо поверхневий характер вивчення різних світових релігійних трактатів і емоційна незрілість, спонтанність, обумовлена особливостями юнацької психіки, може сприяти відмежуванню молодої людини від християнських общин і відходженню її до різного роду деструктивних сект.

Юнацький вік належить до періоду юнацької гіперсексуальності. Внутрішні хвилювання та перший сек-

суальний досвід молодої людини можуть вступати в протиріччя з її вихованням чи сформованими власними нормативами поведінки. Останнє здатне призвести як до поглиблення внутрішньої кризи, так і до відкидання релігійних норм, або до створення "нової концепції" щодо місця сексуального потягу та реалізації у розвитку власної релігійності особистості.

Саме в ранньому юнацькому віці, сприймання Бога набуває яскраво виражених відмінностей у хлопців та дівчат. Якщо для хлопців більш притаманним є образ Бога – Творця, то дівчата схиляються більше до образу Бога – Любові, при цьому акцентуючи свою увагу не на переживанні Божественної Любові, а на романтизації образу Абсолюту.

Молитва даного періоду має зазвичай вид конкретних прохань. Для багатьох молодих людей Бог ніби стає уособленням чарівника, який виконує певні бажання (від бажання звернути на себе увагу представника протилежної статі до подання замовленого номеру білету на іспитах). Розчарування особистості в запитах лежить в основі досить розповсюдженого явища серед випускників, який можна визначити як "бунт проти Бога". Часто-густо недостатній рівень релігійної культури батьків призводить до заострення подібного бунтування юнака чи дівчини, оскільки замість пошуку Божої волі, сенсу власного життя і особистісного шляху (що відповідає Божим планам) молодою людиною, батьки самі активно долучаються до юнацьких ігор в "Чарівника-Бога".

Родина, де культивується "правдива віра", а весь виховний процес проходить на засадах зосередження на посвяті в різних її проявах та любові, стає своєрідною фортецею, що охороняє молоду людину від негативного зовнішнього впливу. За таких умов релігійність юнака чи дівчини будується на засадах особистісної оцінки цінностей, які сформувалися у них в наслідок набутого родинного релігійного досвіду.

Перехід до старшого юнацького віку характеризується в першу чергу зміною соціального статусу молодих людей, зміною домінуючого виду діяльності і самого підходу до обраної діяльності. Подібні зміни призводять до переживання певних соціальних, психологічних та духовних криз.

Водночас, даний період стає своєрідним стабілізатором на шляху інтегрування різноманітних знань, досвідів щодо людини та світу. Останнє часто спонукає молодь до створення власних узгоджувальних міжрелігійних концепцій матеріального та божественного буття. Але самі теорії (на відміну від попередніх) вже є результатом тривалих пошуків, осмислень, ґрунтовних вивчень. На даному етапі (при наявності попередніх періодів релігійного розвитку) найчастіше спостерігаються два види релігійного становлення особистості:

- 1) формування цілковитої довіри до Христа;
- 2) відходження від ортодоксального вчення шляхом пошуку ідеального буття, чистої релігії через до-

лучення до різноманітних світових релігійних практик при своєрідному скептичному перегляді суспільної та особистої моралі.

Перший шлях характерний для глибоковіруючих молодих людей. Але другий є більш розповсюдженим і саме він часто-густо призводить до зниження релігійності в молодіжному середовищі, як такої.

Наприкінці даного етапу спостерігається певне загострення внутрішніх протиріч особистості. Загострення соціального характеру притаманні більше молоді, що вже розпочала трудову діяльність. Натомість духовні кризи в більшій мірі проявляються у студентській молоді. Причини соціальних загострень криються в певних зовнішніх чинниках, а саме: молода людина даної вікової категорії вже відчуває свою дорослість, але стикається з неприйняттям власної дорослості з боку оточуючих, зокрема співробітників, батьків, тощо. Наслідки соціальної кризи можуть негативно вплинути і на релігійний розвиток особистості. Реакцією на неприйняття дорослого оточення може стати занедбання молитви, літургії.

Відчуття власної зрілості у молоді даної вікової категорії часто-густо призводить до виникнення сумнівів щодо правд віри, до вироблення вкрай критичних підходів щодо релігійного життя. Тобто спостерігається своєрідна зраціоналізація підходів до біблійних та богословських творів.

На відміну від працюючої молоді, студентська в значно меншій мірі відчуває соціальну некомфортність. Але в зв'язку з посиленням пізнавальної діяльності, у неї спостерігається більш глибоке переживання внутрішніх духовних неузгодженостей. У спробі поєднати набутий релігійний досвід, внутрішнє прагнення до чистої релігії та нове знання, молода людина часто-густо утворює своєрідний синтезований світогляд, що за суттю є власною новою релігійною філософією (відмінною від традиційних поглядів), яка об'єднує елементи різноманітних східних та західних релігійних течій, серед яких будизм, крішнаїтство, поганство, тощо.

Проте, саме в цей період найчастіше спостерігається навернення нерелігійної молоді. Подібні навернення ґрунтуються більше на емоційних механізмах. Лише активізація потреби в глибокій, ґрунтовній пізнавальній діяльності створює у молодих людей передумови розвитку стабільної релігійності. В протилежному випадку вже до кінця зазначеної фази відбувається відходження їх від релігійної практики.

Молодість

Відомо, що дозрівання лобових долей головного мозку відбувається у жінок у віці 18-19 років, а у чоловіків біля 21 року. Натомість, за думкою багатьох психологів, формування особистості та її Я-концепції проходить до 24 років. Тому на нашу думку доцільно поділяти молодість на два етапи: до 24 (рання молодість) та 24-30 років (зріла молодість).

У віці 22-24 роки відбувається переосмислення релігійних переживань особистості, стабілізація її стосунків з Богом та відходження від впливу інших релігійних течій, формуються передумови "правдивої віри". Подібна стабілізація є наслідком останнього етапу добудови Я-концепції та посткризових переживань 21 року у чоловіків та 22 років у жінок, викликаними гормональними перебудовами та іншими біолого-фізіологічними особливостями розвитку індивіда. Молодь даної вікової категорії потребує активної душпастирської допомоги у вигляді співбесід, семінарів, а також проходження різного роду реколекційних зустрічей.

Межа в 24 роки є свого роду переосмисленням власної вартості особистості, її особистісної приналежності і вже повністю свідомого вибору шляху. Саме в цьому віці часто-густо відбуваються зміни фаху. Останнє викликане не стільки певними економічними інтересами людини, скільки потребою у власній реалізації через реалізацію своїх талантів. В період до 30 років спостерігається певна життєва стабілізація. Але цей період характеризується своєрідною двоякістю. З одного боку, молода людина, маючи стійкий світогляд, акцентує власну реалізацію на реалізації Божих планів щодо неї. З іншого – спостерігається поглинання особистості професійною реалізацією, родинним життям, заробітчанством тощо. Тобто відбувається опосередковане сприймання Бога, а релігійна практика часто-густо перетворюється в певний релігійний ритуал. При переживанні родинних, професійних криз, соціальних негараздів (в залежності від зони уваги особи) спостерігається відходження або навернення до активної релігійної практики особистості.

Велику роль в подібних ситуаціях можуть відіграти духовні пастирі, ісповідники, а також християнські психологи. Вік до 30 років в умовах активного пізнання та самопізнання є віком накопичення релігійних знань та релігійного досвіду, узагальнення яких відбувається в наступному періоді.

Рання зрілість

Даний період визначається набуттям особистості цілісності власного Я, впевненості у своїх силах. З одного боку людина ще достатньо молода і відкрита до нових ідей, а з іншого – набула вже певного життєвого та творчого досвіду. Отримані на попередніх етапах знання стають серйозним підґрунтям в будь-якій реалізації особистості. Недаремно в народних традиціях багатьох країн світу та їхніх релігіях, людина не мала права голосу до тридцяти років. І лише по досягненні цього віку особі дозволялося промовляти до свого народу. Не випадково Іоанн Хреститель та Ісус Христос розпочали свою місійну діяльність лише в 30 років. Ми не розглядаємо зараз Божественну природу Місії, але акцентуємо увагу на тому, що Він, перебуваючи серед людей, дотримувався людських законів буття.

За умов, коли особистість активно "шукала" Бога на попередніх етапах свого життя, даний період стає

для неї періодом духовної стабілізації. Стабілізації не в значенні припинення зростання, а в значенні рівномірної емоційної стабільності. Любов та довіра до Бога є невід'ємною часткою її життя, внутрішнього стану. Виникає потреба (особливо у екстравертів) поділитися з іншими власною внутрішньою гармонією, однією із складової якої є прийняття власної обмеженості.

При відсутності в особистості пошуку єднання з Абсолютом на попередніх етапах її розвитку та акцентуванні її уваги на буденних справах, у неї спостерігається викривлення уяви про буття з фіксацією на тягарях, жертвах, обов'язках. При цьому спілкування з Богом має, в кращому випадку, нормативний молитовний характер; божественна літургія сприймається лише в якості важливого елемента традиційної обрядовості.

Середній вік

До середнього віку ми винесли віковий період від 38-40 до 48-50 років. В науковій літературі цей період не розглядається в якості окремої складової людського онтогенезу. На нашу думку існує кілька обумовленостей, що вимагають виділення даного проміжку в окрему категорію. По-перше, на цей період припадає так звана криза середнього віку. Вона не має чітко визначених кордонів, тому в науковій літературі зустрічаються різні показники. Найчастіше – 37–40 років, рідше 45–47. Початок даної кризи визначається індивідуально-особистісними характеристиками людини: її внутрішнім станом, соціальним, професійним положенням, родинним життям. Крім того на даний період припадає ще декілька криз психолого-фізіологічного характеру. Так у чоловіків (в середньому) є кризовими 42 та 49 рік, у жінок – клімактерична криза, що визначається індивідуальними особливостями жінки і на практиці спостерігається у віці від 40 до 50 років. Зазначені кризи вносять свої корективи в релігійний розвиток особистості.

Криза середнього віку полягає в усвідомленні особистістю того факту, що половина життя вже минуло. При цьому часто-густо втрачаються орієнтири, віра в майбутнє, з'являється відчуття безцільності власного життя. Для людини, що мала активну релігійну практику і досвід, це період терпіння і пошуку сенсу власного життя через довіру до Абсолюту. В умовах пасивно віруючого, або безрелігійного соціуму, в період даної кризи частіше спостерігається своєрідний "бунт", що в першу чергу відбувається на близькому оточенні.

У жінок в даний період часто-густо зустрічається фіксація на безцільності попереднього етапу життя і "рабському" положенні в родині. Нагомість у чоловіків в більшій мірі з'являється відчуття недооцінки їхньої професійної діяльності, посилюється недовіра, підозрливість в нещирості оточуючих.

За умов, коли особистості вдається прийняти власну обмеженість і збудити довіру до Абсолюту, можемо говорити про її релігійне сходження. В противному випадку для подолання кризи, людина мусить

опиратися лише на власні сили, що досить часто призводить не тільки до підвищення власної значимості, але й до розвитку гордині.

Кризи в сорокадвох- та сорокадев'ятирічних чоловіків (за Г.С. Васильченком), на нашу думку, обумовлені певними фізіологічними процесами, що відбуваються в їхньому організмі, і, в першу чергу, перерозподілом сексуальної енергії. Останнє активно відбувається на психологічному стані особистості. Саме на ці роки припадає велика кількість розлучень і спроб утворити нову родину (часто-густо з дуже молодими жінками).

Якщо особистість мала змогу проходити попередні етапи релігійного розвитку, то вивільнена сексуальна енергія сублімується в енергію пізнання та посвяти Богові, в результаті чого спостерігається своєрідний "релігійний вибух" і, як наслідок, різке духовне зростання.

При відсутності у індивіда релігійного досвіду, у нього спостерігається переоцінка всього подружнього життя. Якщо жінка в даній родині розуміє особливості етапу, що переживає чоловік, то вона спроможна допомогти подолати йому певні спокуси та невдоволення. В противному випадку, чоловік фіксується на родинних негараздах, акцентує увагу на гріховності та недосконалості даного шлюбу (у випадку родин без чину вінчання) і прагне попри все виправити "помилку". Результат – розлучення і часто-густо швидкий новий шлюб. Останнє може призвести до компенсаторного навернення. А саме: в прагненні компенсувати роки подружніх негараздів, чоловік намагається в новому шлюбі розпочати нове життя як подружжє, так і духовне та релігійне (приймається чин Вінчання, регулярно відвідуються богослужіння). Останнє хоча і може з часом призвести до справжнього релігійного навернення, проте не є беззаперечно вірним та адекватним шляхом вирішення проблем.

Клімактеричний період у жінки супроводжується посиленням стресових впливів. Особливий психологічний дискомфорт жінка відчуває в період менопаузи, оскільки для багатьох жінок менопауза є втратою важливої складової власної жіночої природи. Часто-густо спостерігається фіксація на міфі "про початок кінця життя". При наявності довіри до Абсолюту, зазначена гормональна перебудова більш м'яко впливає і має менш негативні наслідки на психологічний стан жінки. А підтримка останньої з боку чоловіка здатна звести до мінімуму її невротичні реакції. Цей період може стати періодом перегляду та поглиблення релігійності у жінки. Внутрішні дискомфорти стимулюють особистість до пошуку смислу життя, що призводить до зростання молитовної практики, до більшого та глибшого зацікавлення релігією.

Поміrkована зрілість

На нашу думку цей термін доцільно ввести для вікової категорії 50-65 років. Це етап нового відкриття правд

віри та релігійних символів. Основні кризи пов'язані з фізіологічними перебудовами організму лишилися позаду. Соціальні зміни (вихід на пенсію тощо) призводять до пошуку нового місця в соціумі. Людина прагне наново знайти сенс власного життя. При наявності попередніх етапів релігійного розвитку, вивільнення часу стимулює особистість до збільшення молитовної практики та зацікавлення церковно-приходським життям.

Натомість особи з релігійною байдужістю часто густо відчувають свою незатребуваність, акцентують увагу на негативних проявах сьогодення, що посилює їхні невротичні реакції та розлади. В протилежному випадку вони знаходять віддушину в догляді за онуками, проявляючи лише, так звану, соціологічну релігійність. Але останнє ускладнює здобуття автентичної релігійності їхнім нащадкам.

Пізня зрілість

Даний період характеризується узагальненням особистості оцінки власного життя. Саме від цієї оцінки залежить внутрішній стан людини, її поведінка та подальша реалізація. Аналіз та схвалення власного життєвого циклу стає передумовою мудрості. Остання формує прийняття смерті, як неминучості.

Люди, що дбали про свій релігійний розвиток на попередніх етапах набувають своєї повноти сприймання, оцінки, розуміння. "У зрілій релігійності старих людей спостерігається ніби об'єднання з цілим всесвітом, толерантність, урівноваженість, оскільки вони більше не залежать від пристрастей і не покладаються на земні надії" [4, с.286].

Натомість відсутність у особистості попереднього релігійного розвитку формує у неї лише певні ритуальні прояви релігійності, що далекі від накладання релігії на особистісне реальне життя. Ритуальні вчинки часто-густо стають свого роду сублимацією страху смерті, або компенсацією сумління. Тому зростання

релігійних проявів серед літніх людей не свідчить про формування у них істинної віри.

Релігійний розвиток людини з активною релігійною практикою та досвідом проходить в напрямку розуміння та прийняття нею смерті, в напрямку приготування до останньої. Саме релігія дозволяє очистити сумління, зрозуміти красу і мудрість переходу до потойбічного світу, дарує надію на єднання з Богом, знищуючи при цьому стресове очікування смерті та депресію при вмиранні.

Висновки

1. Релігійність не є сталою складовою людського буття, вона формується та змінюється у відповідності до інтелектуальних, емоційних, вольових та нормативно-рекурентних процесів розвитку особистості.

2. На формування релігійності особистості впливають багато факторів, зокрема: колективного несвідомого (релігійних та історичний досвід народу); соціальне оточення (родина, суспільство, соціальні групи); особистісно-індивідуальні характеристики (потреби, почуття та емоції, вольові та рекурентні установки, досвід тощо).

У реальному житті зустрічаються випадки випереджаючої, природний психічний розвиток, релігійності. Але подібне випередження скоріше за все є свого роду вродженою обдарованістю чи навіть геніальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Св. Августин. Сповідь.с Л.:Свічадо, 1999. - 319 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.с 374 с.
3. Трофімов Ю.Л. (під ред.). Психологія.-К.: "Либідь", 1999. - 558 с.
4. Макселон Ю. (під ред.). Психологія: з викладанням основ психології релігії.– Львів, "Свічадо", 1998.- 312 с.
5. Каган В.Г. Воспитателю о сексологии.– М.: "Педагогика", 1991.с 180с.
6. Выготский Л.С. Собр. соч. с Т.3.с М., 1983.